

**SCIENTIFIC PAPERS
OF THE UNIVERSITY OF PARDUBICE**
Series C
Faculty of Humanities
7 (2001)

ZROZENÍ DĚTSTVÍ

Milena Lenderová
Fakulta humanitních studií Univerzity Pardubice

DĚJINY DĚJIN DÍTĚTE

Nemáme důvod dvacáté století vynášet do nebe. Dvě ničivé války, dva totalitní režimy, miliony mrtvých, holocaust, stupňující se projevy rasismu a xenofobie, věda a technika pohlcující své vynálezece, zdevastovaná příroda. Pár pozitivních rysů však uplynulé století přece jen vykazuje: je – mimo jiné - stoletím dítěte. Dobou, v níž dítě definitivně přestalo být nehotovým dospělým či zábavnou opičkou a stalo se osobností: dětství začalo být chápáno jako specifická, první, základní a rozhodující fáze vývoje člověka. Dítě se postupně stalo plnoprávným a rovnocenným členem společnosti, bytostí, k níž se upínají naděje rodičů i společnosti. Už v 17. věku se mezi dětstvím a dospělostí stále razantněji prosazuje škola, v 18. století se dětství konstituuje jako autonomní životní fáze, zřetelnou emancipaci dětství pak vidíme ve století následujícím. Přibývá výchovných spisů, střetají se jednotlivé pedagogické teorie, plně se prosazuje vzdělávací povinnost, vytváří se struktura moderního školství, ustavuje pediatrie jako samostatný lékařský obor. Vzniká se dětská móda respektující specifika dítěte, tovární výrobci hraček soupeří o přízeň dětí a jejich rodičů. Dětství bylo objeveno, zbývalo napsat jeho dějiny.

Když v roce 1960, paralelně s nástupem historické demografie a jako tečka za dozrívajícím poválečným *baby-boomem*, vyšlo první vydání knihy jednoho z představitelů francouzské *nouvelle histoire* Philippa Ariese *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*,¹⁾ vzbudilo mimořádný ohlas. Celá koncepce knihy, její heuristická základna, odvážné a nové interpretace představovaly a dodnes představují práci převratnou, soustředěnou především na období mezi léty 1650 až 1750. Navzdory tomu, že těžiště Ariesovy práce spočívá v novověku, odmítavě na ni reagovali především medievalisté,²⁾ jimž se hrubě nelíbilo Ariesovo tvrzení, že

1. Ariès, P.: *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*.² Paris, SEUIL 1975. Anglický překlad *Centuries of Childhood. A social History of Family Life* vyšel v roce 1962 v New Yorku; francouzské druhé, pozmeněné vydání pochází z r. 1973, o dva roky později vyšla práce německy pod názvem *Geschichte der Kindheit*.
2. Např. Feilzer, H.: *Jugend in der mittelalterlichen Ständegesellschaft*. Wien 1971; Arnold, K.: *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance. Beiträge und Texte zur Geschichte der Kindheit*, Paderborn 1980 aj.

středověká společnost neměla žádný vztah k dětství, že středověku chybělo ono respektování dětské "specifičnosti, jež kategoriálně odlišuje dítě od dospělého".³⁾ Dílčí výhrady k Ariessovy práci měli i historici novověku – Američanka Nathalie Zemon Davis,⁴⁾ Francouzi J.-L. Flandrin,⁵⁾ Pierre Riché, Emmanuel Le Roy Ladurie⁶⁾... Tito autoři namítali, že dítě mělo svůj statut i ve středověku a raném novověku, i tehdy prý se děti těšily láskyplné pozornosti rodičů a okolí. Dokladem tohoto tvrzení je středověká lékařská, didaktická a náboženská literatura, věnující velkou pozornost péči a výchově dítěte od nejtělejšího věku, ba dokonce péči o těhotnou ženu a rodičku. Ariess výhrady zčásti přijal, v reedici svého díla v roce 1973 pak vyjádřil lítost nad tím, že se pustil na (pro něho) tenký led středověku a některá svá tvrzení opravil; připustil, že minimálně ve 13. století mělo dítě vlastní statut, že bylo předmětem péče svého okolí.

Dílo již delší dobu nežijícího Ariese bylo a je respektováno, nicméně práce těch, kteří na základě nově objevených či nově interpretovaných (archivních i editovaných) pramenů autonomii středověkého a raně novověkého dětství stále zpochybňují a navíc docházejí k závěru, že mateřská láska vrozeným citem nebyla (a není), práce těch, kteří narušili archetyp zbožňující, sebeobětující se a všeodpouštějící matky, jež vytvořilo 19. století,⁷⁾ budí dodnes negativní emoce, a to především mezi badateli středoevropskými.⁸⁾

Ariess a jeho pokračovatelé, skeptičtí k tvrzení o hlubokých historických kořenech rodičovské sensibility, nedávají spát ani badatelům francouzským. Vedle výše uvedených historiků novověku, kteří Ariessovy závěry podrobili kritice již v šedesátých letech, jsou to opět medievalisté. Dokazuje to zajímavé a nesporně objevené dílo Daniele-Alexandre Bidon a Didiera Letta, jež roku 1997 vyšlo v nakladatelství Hachette pod názvem *Les Enfants au Moyen Age*.⁹⁾

3 Ariess, c. d., s. 134.

4 Davis, N. Z.: The reasons of misrule: youth groups and charivaris on sixteenth century France, *Past and Present* 50, Febr. 1971, s. 41-75.

5 Flandrin, J. L.: *Enfance et la société*. *Annales ESC* 19, 1964, s. 322-329.

6 Především na základě objevené práce Montaillou, village occitan de 1294 - 1324, Paris 1975.

7 Badinter, E.: *L'Amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIe siècle - XXe siècle)*. Flammarion, Paris 1980, 1981; Farge, A.: *Le cours ordinaire des choses dans la cité du XVIIIe siècle*. Paris, Édition du Seuil, 1994. Knibiehler, Y., Fouquet, C.: *Histoire des mères du Moyen Age à nos jours*. Montalba 1980, réed. Hachette, Paris 1982; L. DE MAUS: *The History of Childhood*. New York 1974; Shorter, E.: *The Making of the Modern Family*. New York 1975 atd. Jejich práce nelze rozhodně bagatelizovat tvrzením, že "úspěšně pluli na vlně popularity tématu", srov. Arnold, K.: K sociálním dějinám dětství ve středověku. *Historická demografie* 15/1991, s. 124.

8 Srov. citované dílo K. Arnolda, dále van Dülmen, c. d., s. 271, pozn. č. 4 aj. Ačkoli je van Dülmenův obraz každodennosti omezen většinou jen na svět německých protestantských středních a nižších vrstev, jeho závěry se vlastně od závěrů představitelů francouzské *nouvelle histoire* příliš neliší. Srov. především s. 83 cit. práce. Autor však opomněl své tvrzení, že "citově intenzivní, láskyplná péče o dítě byla asi pro většinu žen nedosažitelným přepychem" (s. 83.) vztáhnout i na ženy jiných končin a jiných vrstev v Evropě.

9 Bidon D.-A., Lett, D.: *Les Enfants au Moyen Age. V^e-XVe siècles*. Préface de Pierre Riché. Hachette, 1997. D.-A. Bidon na sebe upozornila již roku 1985 prací vydanou spolu s Monique Closson pod názvem *L'Enfant à l'ombre des cathédrales*. Presses universitaires de Lyon. Édition du CNRS, Lyon 1985.

Česká historiografie dosud neměla příležitost postavit se na tu či onu stranu bariády. Bádání o dětství se v rámci bádání o rodině až dosud věnovali převážně historičtí demografové,¹⁰⁾ nikoli historici mentalit. Dějiny dětství zde nemají ostatně tradici - vedle poměrně rozsáhlého bádání o dějinách školství, spojeného se vznikem moderní české pedagogiky na jedné a rozmachem českého nacionalismu na druhé straně, existují vcelku ojedinělé práce obracející se k dítěti minulých věků.¹¹⁾

Pokud se dějin dětství a dějin mateřské (a vůbec rodičovské) lásky týká, dosaďadní stav bádání (i objem objevených pramenů) nám neumožňuje vyřknout konečné a jednoznačné závěry. Pravda bude někde uprostřed, především proto, že historik minulost nejen studuje, ale také interpretuje, vytváří. Prameny, které lze použít k rekonstrukci dětství, jsou různorodé, rozptýlené a mnohotvárné. Dějiny dětství souvisí úzce s dějinami rodiny – prvním a nezastupitelným pramenem k jejich rekonstrukci jsou matriky, prameny kvantitativního a sériového charakteru. Údaje, které poskytují, jsou většinou exaktní a jednoznačné. Méně jednoznačná jsou fakta nabízená dobovou odbornou literaturou, právníkou, lékařskou, pedagogickou, náboženskou. Mimořádně rozsáhlý prostor pro (re)konstrukci dětství v minulosti pak poskytuje interpretace pramenů etnologických, literárních, pramenů osobní povahy, vzpomínek, deníků, zápisníků, korespondence a/především pramenů ikonografických a hmotných. Najdeme-li v díle Michela de Montaigne či Madame de Sévigné výroky, které nedokládají právě hluboký zájem o vlastní či cizí děti, nemusíme je brát doslova. Pro nevalné zacházení s francouzskými dětmi (a nejednoznačnost mateřského citu) v 18. století však jednoznačně mluví i prameny úřední povahy. Zda tato skutečnost byla skutečně výsledkem oné *singularité française*,¹²⁾ výjimečným postavením privilegovaných žen, k němuž daly první impuls preciózky a které kolem poloviny 18. století překročilo hranici oddělující svět šlechty a zámožného měšťanstva, nevíme. Také otázka, do jaké míry lze tyto závěry vztáhnout i na střední Evropu, zůstává otevřena.

-
10. Dokoupil, L., Nesládková, L.: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu. *Historická demografie* 11, 1987, s. 151 - 155; Šubrtová, A.: Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století. *Statistika a demografie* 9, 1972, s.133-163; Horská P., Kučera M., Maur E., Stloukal K.: Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy. *Panorama*, Praha 1990. Možno doplnit ještě překlad článku K. Arnolda, viz pozn. č. 7.
  11. Především Kádner, O.: Vývoj a dnešní soustava školství, I, Praha 1929 a mnohé další, i současné, práce, z nichž alespoň: Cach, J.: Dítě v české pedagogice, Praha 1979; Týž: *Výchova a vzdělání v českých zemích*, Praha 1988, 1990² aj. K mateřským školám viz Mišurcová, V.: Dějiny teorie a praxe výchovy dětí předškolního věku v 19. a 20. století. Ústřední ústav pro vzdělávání pedagogických pracovníků. SPN, Praha 1980. Dále viz Šafránek, J.: Školy české, obraz jejich vývoje a osudů, I, II, Praha 1913, 1910 aj. Spolu s meziválečným vznikem tzv. sociologie dítěte viz Pražák, F.: České dítě. Melantrich, Praha 1948, přinášející některé zajímavé údaje, jejichž hodnotu však snižuje neexistence poznámkového aparátu. Připomeňme studii Hoffmannové, J.: K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách. *Sborník archivních prací* 32, 1982, s. 419 - 445, či vynikající Rejchrtové, N.: Dětská otázka v husitství. *ČSČH* 28, 1980, s. 53-77, nebo práci Petra Svobodného o Vlašském špitálu v Praze, srov. Svobodný, P.: Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefínských reforem (1602 - 1789). *Documenta Pragensia* 1987, VIII/1, s. 113 - 134. Zajímavé příspěvky najdeme v katalogu výstavy *Vše pro dítě*; ze sbírek Uměleckoprůmyslového muzea v Praze. Katalog výstavy UPM v Praze, prosinec 1994 až únor 1995. UPM v Praze ve spolupráci s Nakladatelstvím OSWALD, Praha, b. d.; širší čtenářské veřejnosti je určena publikace Čechura, J.; Hlavačka, M.; Mikulec, J.: Děti a levobočci českých králů. 2. vyd., Akropolis, Praha 1996. Nejnověji Nodl, M.: Dětství v předmoderní době, *Souvislosti* 4, 1996, s. 7 - 29.
  12. Ozouf, M.: *Les mots des femmes. Essai sur la singularité française*. Fayard, Paris 1995, s. 14 an.

Obecně lze říci, že teprve druhá polovina osmnáctého století dala pojmu dětství a mateřství konkrétnější obsah. Ocitlo se ve středu zájmů populacionistů, státníků, lékařů, pedagogických myslitelů. Osmnáctému století začalo záležet na člověku - vždyť představoval pracovní sílu, vojáka, daňového poplatníka. Populační vývoj byl sledován učenci, ekonomy i samotnými panovníky. Současně se vytvářel intimní prostor rodiny, redukovaný na rodiče a děti. Teprve tehdy se změnil vztah dospělých k dětem, vytvářily se předpoklady pro větší materiální i citové investice do dítěte, přibylo úvah o jeho výchově, přibylo pedagogické literatury. Nové pojetí dětství předznamenalo roku 1762 první vydání Rousseauova Emila. Roku 1786 se dokonce objevil - zřejmě první - evropský časopis zaměřený na vzdělání a výchovu - Journal d'éducation. Také v rakouských zemích jako důsledek reformních zásahů do základního školství vznikají moderní pedagogické spisy či první pedagogické časopisy. Na přelomu 18. a 19. století vycházejí reflexe pedagogických zkušeností nabytých výchovou šlechtických dětí.¹³⁾ Všechny soudobé pedagogické teorie prosazovaly názor, že chování dospělých osob je výsledkem jejich vývojových možností v dětství, v období, kdy je lidská bytost mimořádně vnímavá a tvárná. Zdá se, že ve střední Evropě osmnáctého století skutečně k objevu dětství došlo.

Obě skupiny historiků, jak Ariesovi odpůrci, tak jeho pokračovatelé a přívrženci, se shodují ve dvou bodech: v názoru, že našim dávným předkům nelze přisuzovat sensibilitu dvacátého století, a v tvrzení, že centrem cílené pozornosti se dítě stává až v průběhu devatenáctého století. Dítěti patří budoucnost, je nadějí rodiny, v českém prostředí navíc nadějí formujícího se moderního národa.

---

13. Sr. Pavlatová, L.: Dvojí pojednání o výchově šlechtické mládeže koncem 18. a počátkem 19. století: Franz Josef Graf von Kinsky a Ignaz Wildner von Maithstein. In: J. Macháčová, J. Matějček (edd.): Studie k sociálním dějinám 19. století, 7/1, Opava, Praha, Kutná Hora 1997, s. 1997, s. 139 an.

NAROZENÍ

Příchod nového človíčka je dnes mimořádnou a převratnou událostí v životě rodiny. Někdy dokonce událostí ojedinělou – v postindustriální společnosti porodů ubývá, plánované rodičovství umožňuje držet počet dětí při zemi. Porod probíhá nejčastěji pod dohledem odborníků, je na matce, kde a jakým způsobem chce родit. Vlastnímu porodu předchází několikaměsíční příprava zdravotní, psychická i materiální.

V minulých dobách tomu tak nebylo. Narození i smrt člověka byly plně v rukou Božích, k porodu patřily bolest, utrpení a nejistota, zda matka a dítě zůstanou naživu. Na druhou stranu - vzhledem k počtu dětí v rodině - byl porod běžnou událostí, úmrtí novorozence či kojence bohužel rovněž. Viděno z tohoto aspektu se nám 19. století jeví jako klíčové. Samozřejmostí se stává kvalifikace porodních babiček, o niž usilovala už osvícená Marie Terezie, zvolna se prosazuje medikalizace porodů. Hygienické zásady si pomalu, ale jistě získávají respekt. Racionalizuje se péče o kojence. Prosazuje se očkování. Přibývá populárně naučných spisů týkajících se péče o těhotnou, kojence a malé dítě,¹⁴⁾ pozornost mateřství, těhotenství a péči o malé dítě věnují i duchovní.¹⁵⁾

Katastrofální hygienické poměry, neoborné vedení porodu, špatné poporodní ošetření dítěte, zvyk svěřovat dítě nájemné kojné, zdraví nebezpečná umělá výživa, to vše po staletí ohrožovalo nemluvně v prvních dnech a měsících života. Přitom nelze říci, že by uvědomělá péče o kojence byla vynálezem až devatenáctého či dokonce dvacátého století. První náznaky promyšlené a plánovité péče prenatální, perinatální i postnatální, které znaly už starověké společnosti, jsou rovněž součástí středověkých lékařských a náboženských traktátů. V raném novověku jich přibývá.¹⁶⁾

Porod provázely po staletí dodržované zvyky, pověry, úsloví, reflektující porod jako významný odlučovací rituál, třebaže v evropské civilizaci byl fakt "odlučování" méně razantní než v některých civilizacích mimoevropských. Obsahovaly nejen zdravotně-hygienické aspekty této důležité životní fáze; současně vyjadřovaly přání, aby dítě bylo zdravé, silné, úspěšné a pohledné. Faktickým projevem odloučení či přechodu bylo přestřížení pupeční šňůry, umytí a oblečení novorozence, křest, úvod.

Vdané ženy rodily doma, k porodu patřila neodmyslitelně porodní bába - v průběhu 19. století se její odborná kvalifikace stala samozřejmostí. Pokud porod probíhal normálně, zvládla ho sama, jen v případě komplikací bylo její povinností

-
14. Uvedme například: Balut, M. I.: Porod a šestinedělí. Praha 1901; Týž: Žena těhotná. Praha 1902; Bayerová, A.: Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dítek. Dle MUDr A. Fischerová - Dückelmannové zpracovala MUDr Anna Bayerová. Praha, b. d.; Dvořák, J.: Nemanželské děti v péči vlastní matky. Praha 1910; Křížek, Č.: Prává pomoc v těhotenství, Praha 1875, další vydání 1889 a 1902; Panýrek, D.: Lékařské epištoly. Kniha II.: Rubrika ženám. Hradec Králové, b.r.(1900?); Podlipská, Ž.: Příklady z oboru vychovávacího. I.-III. J. Praha 1874-1875, atd.
  15. Srov. alespoň spisek Josefa Kernerera, faráře z Lužce, věnovaný Čeňkovi z Vartenberka: Kerner, J.: Cvičení pro ženichy a nevěsty s přídavkem útěchy pro rodiče, jimž dítka brzy umírají. J. H. Pospíšil, HK 1825.
  16. Několik středověkých a raněnovověkých "zdravověd" z českého prostředí, obsahují rovněž naučení o porodu, péči o nedětku a novorozence, editoval roku 1924 Zíbrt Č. v práci Staročeská zdravotvěda. S původními obrázky podle rukopisův a knih staročeských i cizích. Praha 1924.

zavolat lékaře. Nebylo to příliš často, jak dokládají čísla, která máme k dispozici pro Prahu (Staré Město, Nové Město, Malá Strana, Hradčany, Josefov, Vyšehrad, Holešovice-Bubny) z počátku devadesátých let 19. století. Roku 1890 se zde narodilo 4129 dětí, z toho 53 dvojčat a jedna mrtvě narozená trojčata; lékaře bylo třeba přivolat 206krát. O rok později přišlo na svět 4342 malých Pražanů, z toho 48 dvojčat a 1 trojčata, lékař zasáhl v 289 případech. V roce 1892 bylo z 4407 novorozenců 49 dvojčat a 1 trojčata, lékař zasáhl u 217 rodiček.¹⁷⁾ Povinností porodní báby bylo hned po porodu ověřit, je-li novorozeně životaschopné. Pokud tomu tak nebylo, směla babička dítě nouzově pokřtít. Od středověku býval první křik aktivizován plesnutím přes zadeček, jak dokazují dobová vyobrazení. Řada autorů si byla vědoma poporodního šoku dítěte, proto doporučovala, aby se s ním zacházelo šetrně. Dítěti byly vyčištěny nos, uši, oči, ústa a další tělní otvory. První koupel, konaná hned po narození, měla symbolickou důležitost: měla očistit nejen tělo, ale i duši od dědičného hříchu. V některých oblastech Čech se do vaničky vkládaly mince, aby dítě nikdy nepoznalo nouzi, koupání provázely četné rituální úkony a úsloví. Po koupeli přivolala bába otce a ostatní členy rodiny, aby políbili matku a pokřížovali dítě. Po vykoupání a zavinutí bylo novorozeně poprvé přiloženo k prsu. Při prvním kmení se dávala přednost kojné, a to i v případě, kdy matka byla odhodlána své dítě kojit. Mělo se totiž zato, že kolostrum je pro dítě škodlivé.¹⁸⁾

KŘEST

Brzy po narození se dítě křtilo, ve šlechtických a měšťanských rodinách většinou jeden až tři dny po narození, v dělnických nejpozději do týdne. Šlechtické děti postupovaly křest v zámecké kapli, zámožnější měšťanstvo nechávalo své děti křtít doma, většinou některým z věhlasných duchovních. Dolní vrstvy se většinou spokojily se službou kaplana v nejbližším farním kostele. Při křtu bylo dítě zapsáno do matriky, jejichž vedení nařídil tridentský koncil - jen ojediněle se vyskytovaly již dříve. Zápis obsahuje jméno dítěte, jeho rodičů, báby, duchovního, jenž křest provedl, i jména kmotrů. Kmotři se vybírali z okruhu příbuzných, často však rodiče požádali o tuto službu některou z významných osobností dané lokality. Od kmotra dostávalo dítě křestní dárek. Původně jím bývala křestní medaile z drahého kovu s výjevem narození, tu pak postupně nahradily mince z drahého kovu (někdy uložené v "křestním psaníčku") posléze peněžité nebo praktické dárky. Kmotrovství bylo celoživotním závazkem, kmotr byl po rodičích nejbližším příbuzným dítěte - mezi ním a kmotřencem nesměl být např. uzavřen sňatek. Kmotrovství si udrželo značný význam až do konce devatenáctého století. V případě úmrtí rodičů dohlížel kmotr nad výchovou a dalšími osudy kmotřence.

Křest byl nejdůležitější z přechodových rituálů - vlastně teprve pokřtěné dítě se stávalo dcerou či synem Kristovým, článkem křesťanského společenstva. Součástí křtin byla hostina, na kterou byla pozvána i porodní bába. Křestní oblečení - obvykle hedvábná nebo batistová košilka s čepečkem a povijan, zdobené krajkami, perlovou výšivkou, jindy bohatě vyšíváné červenou nití, neboť červená byla

17. Záhoř, J. (ed.): IX., X., XI. výroční zpráva fyzikátu o zdravotních poměrech král. hlav. města Prahy za rok 1890, 1891 a 1892. Praha 1896, s. 449 - 453.

18. Dülmen, c. d., s. 88.

považována za barvu chránící dítě před uhranutím - se dědilo z generace na generaci. Tento patrně velmi starý obyčej se udržel až do poloviny dvacátého století. Při křtu dítě obdrželo jméno –většinou po jednom z rodičů či kmotrů. Výběr jmen ovlivňovalo pronikání křesťanství, první vlna je zřetelná již v 9. století. Po éře slovanských jmen se začala v období vrcholného středověku – díky sňatkové politice posledních Přemyslovců - v Čechách objevovat jména cizí, především německá. Během 14. století převládlo užívání jmen světců, humanismus a renesance přinesly návrat jednak k jménům starým (Vojtěch, Jiří), jednak se objevila jména starozákonní (Amos), nově jména latinská a řecká (Veronika, Lukrécie, August). Od 16. století se začala ve větší míře užívat jména dvě (Jan Václav). Období baroka přišlo s třetí vlnou křesťanských jmen; tehdy se projevila kanonizace nových barokních světců (Karel, František, Antonín, včetně jejich přechýlené podoby – Karla, Františka, Antonie, v oblibě byla rovněž Terezie), kult Panny Marie a svatého Josefa. K nebyvalé konjunktúře Josefů (a Josefin) však přispěla i lidová obliba císaře Josefa II. Vyskytly se rovněž rodiny, kde všechny děti dostaly “panovnická” jména. Výběr jmen ovlivnilo sílící národní vědomí –vlivem rukopisných padělků se do módy dostávají jména slovanská (Jaroslav, Vladimír, Lumír), některá nově vznikají (Krasoslav, Pravoslav), vrací se jména staročeská (Zdenka, Ludmila).¹⁹⁾ Občas obdrželo dítě jméno po svém zemřelém sourozenci - panovnice Marie Terezie tak přivedla na svět tři Marie Karoliny - jindy to však rodiče nedělali ze strachu, aby nezemřel také nový nositel jména.

Po skončení šestinedělí chodila matka, která se křtu jako “nečistá” nemohla účastnit, s dítětem *na úvod*. Byla-li v pořádku dříve a pokud bylo dítě dostatečně silné, nemuselo se čekat celých šest neděl. Úvod byl vlastně obřadem, při kterém byly matka a dítě představeny širšímu farnímu společenství. V rodině býval úvod ještě na počátku 20. století slaven více než vlastní křtiny.

HOUPÁNÍ A KOUPÁNÍ

Dítě leželo v kolébce - zastoupeny jsou již mezi gotickým nábytkem. Potomci francouzských panovnických rodů mivali dokonce kolébky dvě, jednu obyčejnou, pro spaní, druhou “parádní”, zdobenou erbem, v které se představili dvoru. Děti z rodu Schwarzenbergů spávaly na přelomu 18. a 19. století v kolébkách v rodových barvách - modré a bílé. I v méně slavných rodinách bývala kolébka zdobena řezbou, zlacením i malbou; toto zdobení více než panující módě (kolébky se dědily) podléhalo možnostem a postavení rodiny. V nezámožném prostředí mohla být prvním ložem plachta přivázaná ke stropu, jen zcela nemajetné rodičky si braly dítě k sobě do lože. Lékařská literatura všech dob se přimlouvala za vlastní lůžko dítěte; poukazovala na případy, kdy bylo dítě údajně zalehnuto některým z rodičů. Šlo zřejmě o syndrom náhlého úmrtí kojence, který tehdejší diagnostika neznala; mohlo se však rovněž jednat o formu infancitidy. Někteří lékaři v 19. století se naopak přimlouvali za těsný fyzický kontakt matky s dítětem – tedy nejen kojení mateřským mlékem, ale i “mateřské teplo”.²⁰⁾ Postýlky, případně proutěný koš s kolečky a záclonkou, se rozšířily v průběhu druhé poloviny devatenáctého století, kdy začali ně-

19. Knapová, M.: Jak se bude vaše dítě jmenovat. Praha 1996, s. 14 – 16.

20. Šel, V.: Domácí lékařství. Praha 1874, s. 7.

kteří lékaři a pod jejich vlivem i otcové brojili proti houpání dítěte. Argument byl celkem směšný: houpání škodí prý mozku.²¹⁾

Svérázné - a někdy poněkud drsné - bývalo zabezpečení dítěte proti pádu či nekontrolovatelnému úniku. Děti byly v lepším případě drženy na "kšírech", dávány do chodítek či ohrádek, v horším přivazovány k těžkému kusu nábytku. Venkovské kojné, zhusta pečující o několik dětí najednou, je za povíjan zavěšovaly na skoby, přizpůsobené danému účelu.²²⁾ Existovaly rovněž jiné "připoutávající" způsoby, ani ty však pokaždé nedokázaly zabránit tragédii: utopení dítěte ve studni, popálení, opaření, poranění či zabití domácím zvířetem.

Novorozeňata byla balena do plenek, teprve od konce 19. století se začaly používat speciální plenkové kalhotky, šité nebo pletené.²³⁾ Neodmyslitelnou součástí kojenecké výbavy byl povíjan. Význam tohoto slova se měnil – původně se jednalo o velmi pracné a velmi pevné zavinutí novorozence a mladšího kojence do pruhu plátna – označení *povíjan*, *povíjadélko*, *povíják*, německy *Wiegenband* - se tedy, jak dokládá Jungmannův česko-německý slovník, užívalo pro celou tuto "garnituru", v níž bylo dítě zabaleno. Slovo označovalo též tkanici, "kterou se list kmotrovský ovíjí." Později se význam slova omezil na látkový nebo háčkovaný pás, jímž se stahovala přikrývka či peřinka, v níž dítě spočívalo.²⁴⁾ Třebaže se již na přelomu století objevily první zavinovačky "amerického" typu, umožňující kojenci pohyb, dávaly matky hluboko do dvacátého století přednost povíjanu, v němž bylo dítě pevně staženo. Mělo se zato, že toto pevné zavinutí je nezbytné k narovnání a zesílení končetin. Proti tomuto zlozvyku protestovali již osvícenci, se vznikem moderní medicíny protesty sílily. Lékaři 19. století označovali utahování do povíjanu za "nesmyslné týrání dítěte", které "překáží pravidelnému zrůstu a vývoji údů a zamezuje volné dýchání".²⁵⁾ Jejich námítky vycházely dlouho naprázdno, především porodní báby se jen nerady vzdávaly pevně zakořeněné tradice. Jugmannova pravnučka Marie Strettiová vzpomíná na narození své mladší sestry Jarmily: ještě roku 1888 bylo chloubov jistě porodní báby takové zavinutí dítěte, "že by se mohlo přes střechu přehodit".²⁶⁾ Po uplynutí jednoho měsíce bylo většinou toto utahování částečně uvolněno, během dalších měsíců dítě z povíjanu naštěstí vyrostlo. Zůstalo oblečené do košilky, čepečku a plen. Kojenecké košilky se šily ze staršího, dobře sepraného prádla. "Je zde po tatínkovi as tučet plátěných jemných košil", píše své těhotné sestře do Francie v březnu 1887 malířka Zdenka Braunerová, "to jsme si již s maminkou řekly, že se z nich udělají malé košilky."²⁷⁾ Děti dědily výbavu v širokém příbuzenstvu, což platilo i pro bohaté rodiny.

Až do devatenáctého století nebylo sice dítě denně koupáno a po každém znečištění přebalováno (časté přebalování znemožňovala příliš pracná technologie

21. Tyršová, R.: Jindřich Fügner. Paměti a vzpomínky na mého otce. I., Praha 1927, s. 52; Šel, c. d., s. 8.

22. Badinter, L'Amour en plus, s. 158.

23. Nové mody 1889, č. 1, s. 15.

24. Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. Djl III, P-R. Praha 1990, s. 394; Příruční slovník jazyka českého, IV/1, Praha 1941 – 1943, s. 904. Slovník spisovného jazyka českého, II, Praha 1964, s. 829.

25. Šel, c. d., s. 6.

26. Strettiová, M.: O starých časech a dobrých lidech. 4. vydání. Topičova edice, Praha 1940, s. 264. Dále Šel, c.d., s. 6-7.

27. Zdenka Braunerová Anně Bourgesové, březen 1887, Rodina Braunerových, pozůstalost, Středočeské muzeum Rostoky, 5/90.

“povijanu”), ale lékaři, duchovní i porodní báby matkám doporučovali, aby dítě ne- nechávaly v nečistých plenách a předešli tak *nebezpečí hmyzu a cizopasníků*.²⁸⁾ Od devatenáctého století byla - až na nejchudší rodiny - každodenní koupel kojence pravidlem, stejně jako jeho omývání a přebalování. Vanička bývala zpravidla dřevěná. Voda měla být zpočátku 34°, později 30° teplá; kromě každodenní koupele se imperativem stalo umytí, kdykoli se dítě *podělalo*. Používalo se i zásypů – vyráběly se z rozemletých semínek mechu plavuně. Od počátku 20. století doporučovali lékaři místo zásypu mandlový olej nebo lanolin.²⁹⁾

Zhruba o sto let dříve začala do střední Evropy pronikat rousseauovská pedagogika, kladoucí důraz nejen na kojení dítěte vlastní matkou, ale i na jeho otužování. Její přijímání nebylo jednoznačné: v červnu roku 1811 se sedmdesátiletá (a bezdětná) hraběnka Terezie Buquoyová horší na Gabrielu, manželku synovce Terezy Jiřího Buquoye, která, ač “sotva čtyři týdny po porodu”, nejenže sama vychází, ale nechává vynášet i svou novorozenou dceru! Za hraběnciných mladých let tomu tak nebyvalo...³⁰⁾ Pomineme-li venkovské prostředí, kde kojenci, pokud byli v péči matky, ji doprovázeli při všech jejích aktivitách a tak byli bezděčně otužováni, pak se zdá, že právě mladé aristokratky, které své mateřství prožívaly koncem 18. a v prvních desetiletích 19. století, přijaly jako první nové trendy v péči o malé děti. Nové zvyky se potom z aristokratického prostředí se šířily do prostředí měšťanského.

V druhé polovině století radili lékaři vyjít na první procházku dva týdny po porodu, pokud panovalo příznivé počasí a bylo-li dítě v pořádku.³¹⁾ Neúnavnou propagátorkou už takřka moderní péče o dítě byla první česká lékařka (promovala ještě ve Švýcarsku) Anna Bayerová. Péče o dítě měla podle ní zahrnovat otužování, vzornou čistotu, dostatek spánku vycházky na čerstvý vzduch a samozřejmě kojení. Napsala: “Děti skromně živené, na př. cikánské, ale stále skoro beze všeho šatu na slunci a čerstvém vzduchu se zdržují, jsou chlapíci proti bledému, ochablému dítěti milionů, obklopenému nejnovějšími přístroji sterilizačními na mléko... úzkostlivě se tu zatahují drahé záclony a do kočárku...náhodou jen někdy, při všeobecné nepozornosti vrazí čerstvý vánek, ježž ihned pozdraví dědic kýchnutím - hrůza zachvátí celou vznešenou rodinu...”³²⁾

Děti se na procházku nosily, venkovské v nůši, ostatní v náručí. Převratným vynálezem poloviny devatenáctého století byl takzvaný *tragmantel*, dlouhý vatovaný plášť bez rukávů, s límcem a kapucí, který se navlékal na peřinku.³³⁾ Dětské kočárky se ojedinele objevily před polovinou osmnáctého století v Anglii, ale příliš se neujaly – snad pro svou nákladnost. Jeden z prvních kočárků v Čechách zřejmě nechala v létě 1797 udělat Pavlína ze Schwarzenbergu pro svou prvorozenou dceru Marii Eleonoru.³⁴⁾ Ve větší míře se tato dětská vozítka začala užívat až koncem

27. Duby G., Perrot M. (ed.): Histoire des femmes en Occident. III. XVI - XVIIIe s. Plon, Paris 1991, s. 48.

28. Šel, c. d., 7-9; Bayerová, Žena lékařkou, s. 523.

29. SOA Třeboň, Rodový archiv Buquoyů, inv. č. 949, sg. 250.11 – Korespondence, 1773-1818, kart. č. 171.

30. Šel, c. d., s. 10.

31. Bayerová, Žena lékařkou, s. 509.

32. Tyršová, Jindřich Fügner, I., s. 53.

33. Tyršová, Jindřich Fügner, I., s. 53.

34. SOA Třeboň, Pracoviště Český Krumlov, Rodový archiv Schwarzenbergů, fasc. 539, dle Mrázek, Š.: Výchova a cestování schwarzenberských šlechticů na přelomu 18. a 19. století. Diplomová práce. Historický ústav Jihočeské univerzity, České Budějovice 2000, s. 20.

70. let 19. století. Brzy je začali výrobci nabízet v inzertní části denního tisku. Kočárky na jedné straně umožnily delší pobyt dítěte venku, spánek na čerstvém vzduchu, ale měly i zápory. Dítě se v nich nechávalo spát i doma a, co bylo zvlášť nebezpečné, tzv. americká kůže, druh jemného voskovaného plátna, obsahoval velké množství olovnatých sloučenin, které se teplem a mechanickým třením uvolňovaly.³⁵⁾ Na začátku dvacátého století již výrobci nabízeli nejrůznější varianty kočárků – s korbou proutěnou, celodřevěnou nebo z pedigu (štípaného španělského rákosu používaného v košíkářství), s loukoťovými nebo kovovými koly, s textilní stříškou, někdy dokonce sklápěcí. Všechny tyto kočárky měly vysoká kola, často o nestejném průměru. Polovina dvacátých let přinesla solidní, hluboké, nízké a velmi stabilní “americké” modely, šedesátá léta pak návrat k vozítkům na vysokých kolech.³⁶⁾

KOJENECKÁ VÝŽIVA

Až do vzniku moderní umělé výživy bylo kojení *conditio sine qua non* přežití dítěte. Podle Pruského zemského zákoníku z roku 1794 bylo dokonce v pravomoci otce určit dobu kojení.³⁷⁾ Akcent na důležitost kojení, které od druhé poloviny 19. století propagovala vedle lékařské i ženská preskriptivní literatura, nebyl žádnou novinkou - téma kojení, bez kterého by život dítěte nebyl možný, se pravidelně objevovalo v evropské lékařské, filozofické, náboženské i krásné literatuře od šestnáctého století – setkáme se s ním i v českých zemích.³⁸⁾ Ale většina těchto autorů neřešila otázku, kdo má dítě kojit. Tehdy se totiž v evropských šlechtických kruzích nebývalo rozmohl zvyk svěřovat dítě nájemné kojné, v 18. století se rozšířil také do prostředí středních vrstev a manufakturního dělnictva – přímo čítankovým příkladem byly lyonské hedvábnické dílny, kde pracovalo hodně mladých žen. Ty se skutečně o děti starat nemohly, měšťanky pak měly zato, že v městech je pro kojence nezdravo. « Pařížské matky své děti nekojí », vysvětluje na sklonku starého režimu francouzský spisovatel a novinář Louis-Sébastien Mercier, « a troufáme si říci, že dobře činí. V hustém a nezdramém ovzduší hlavního města, uprostřed ruchu a nepokoje, nemůže své poslání splnit žádná matka. Je třeba venkova, poklidného a vyváženého žití, bez únavy, aby mléko dětem prospívalo... »³⁹⁾

Připusťme, že matky svěřovaly své děti kojným (v Paříži kolem roku 1780 ze zhruba 21 000 nemluvňat jich bylo vlastní matkou kojeno jen kolem 1 000; zájem o kojné byl takový, že zde znamenitě prosperovalo několik zprostředkovatelských agentur)⁴⁰⁾ jen a jen ve snaze zajistit jejich zdárný rozvoj a demonstrovaly tímto způsobem svou mateřskou lásku. Je však s mateřským citem slučitelná i skutečnost, že se leckdy po třech-čtyřech letech matky dozvěděly úmrtí svého dítěte, aniž by ho kdy v mezidobí navštívily? Jak vysvětlit, že žena, které u kojné jedno i více

---

35. Ženské listy, 5, 1877, s. 171-172.

36. Lenderová, Z.: Kočárky a vozítka, pro panenky, pro dítky. Katalog výstavy. Muzeum východních Čech, Hradec Králové 1997.

37. Van Dülmen, c. d., s. 98. Toto nařízení jasně dokládá rozšíření nájemných kojných, neboť návrat jednou ztracené laktace by nedokázal své manželce přikázat ani ten nejříznější pruský choť.

38. Koldinská, M.: Každodennost renesančního kavalíra. Rodinný život. Tvar 1997, č. 4.

39. Mercier, L.-S.: Tableau de Paris. Nouvelle édition, corrigée et augmentée. Tome IV, Amsterdam 1782, s.144-145.

40. Badinter, E. : L'Amour en plus, s. 25.

děti zemřelo, jí svěří další? Jistě, ne všichni rodiče se k dětem chovali tímto způsobem ... nicméně jejich počet rozhodně nebyl zanedbatelný. Prameny jsou výmluvné – ať již archiv pařížské prefektury, vytěžený Arlette Farge,⁴¹⁾ ať prameny ikonografické,⁴²⁾ či výtky pedagogického reformátora a duchovního otce projektu « nové matky » Jeana Jacquesa Rousseau.⁴³⁾

Skutečnost, že nájemné kojení odmítal Komenský, patrně dokládá, že se tento neblahý zvyk rozšířil v nejspodnějších prvních desetiletích 17. století i v českých zemích. Svě děti svěřovaly kojným zcela bez výjimky šlechtičny. Důvodů bylo několik - snaha dostat všem společenským povinnostem, neztratit možnost cestovat, ale i snaha zachovat si hezkou postavu a hlavně poprsí, což bylo při opakující se módě výstřihů nezbytné. Kojení bylo navíc považováno za něco vulgárního, příliš tělesného, za činnost vhodnou ještě tak pro měšťku, nikoli pro urozenou dámu. Kojit dítě v pravidelných intervalech nebylo pohodlné, narušovalo životní stereotypy, nedovolilo matce strávit v klidu noc. Zdá se ovšem, že i ve střední Evropě padl Rousseauův hlas zčásti na úrodnou půdu. « Poté, co jsem odkojila Matyldu, » píše z Českého Krumlova Pavlína ze Schwarzenbergu (ve schwarzenberské knihovně se nacházelo asi dvacet Rousseauových spisů)⁴⁴⁾ 6. července 1806 svému otci, vévodovi d' Arenberg, « mohla jsem rok odpočívat... » Řada aristokratek však i nadále svěřovala děti kojným, a ani jmenovaná schwarzenberská kněžna nekojila všech svých devět dětí – v jednom z dopisů otci dokonce velmi vychvalovala kojné z Čech. V pořadí šestá Matylda byla prvním Pavlíniným dítětem, jemuž se dostalo této výsady. Kněžna, po překonání počáteční malé sebedůvěry, pak kojila ještě Annu Bertu a Bedřicha – a to navzdory mínění svého okolí, hlavně otce: « Nemyslím, drahý tatínku, že Vás přimějí k tomu, abyste souhlasil, že jsem se stala kojnou, na to jste příliš předpojatý. Přesto se můžu pochlubit tím, že jsem pro svůj postoj získala hodně lidí... »⁴⁵⁾ Ale jak dlouho toto nadšení v aristokratických kruzích vydrželo, jak široké spektrum rodin zasáhlo, nám naše znalosti zatím nedovolí s určitostí říci. Také ve středních vrstvách - rodinami prosperujících živnostníků počínaje (na svou kojnou Rézi vzpomíná Eliška Krásnohorská)⁴⁶⁾ - přicházela k novorozenci kojná. Pokud se týče vyšších středních vrstev, zde téměř žádná matka nekojila sama. Tak tomu alespoň bylo v 19. století a nemáme příliš důvodů věřit, že by se o sto let předtím ideál kojení vlastní matkou « prosadil ».⁴⁷⁾ Ještě na počátku 20. století si ředitel pražské porodnice a nalezince Jan Dvořák stěžoval, « že většina vdáných matek vzdává se výživy prsem z docela nicotných důvodů, mnohdy z pouhé marnivosti... »⁴⁸⁾

---

41. Viz. pozn. č. 7.

42. Srov. zřejmě nejznámější a často uváděnou anonymní kolorovanou rytinu z počátku 19. století *Le regret maternel*. Srov. Laneyrie-Dagen, N. (ed.): Les grands événements de l'histoire des enfants. Larousse, Paris 1995, s. 141.

43. Sr. článek Terezy Diewokové v tomto sborníku.

44. SOA Třeboň, Pracoviště Český Krumlov, Rodový archiv Schwarzenbergů, fasc. 539, dle Mrázek, Š.: *Výchova a cestování schwarzenberských šlechtičen...*, s. 18. Překlad ukázky z francouzštiny ML.

45. *Ibid.*

46. Krásnohorská, E.: *Z mého mládí. Vzpomínky životopisné, Vaněk a Votava, Praha - Smíchov, b. d., s. 21.*

47. Sr. van Dülmen, c. d., s. 98.

48. Dvořák, J.: *Boj proti úmrtnosti kojenců vůbec a dětí nemanželských a nalezenců zvláště.* Praha 1906, s. 178.

Existovaly samozřejmě výjimky - patřila mezi ně paní Jesenská, matka spisovatelky Růženy Jesenské, kojící všech svých osm dětí, které přicházely v pravidelných intervalech na svět od počátku šedesátých let.⁴⁹⁾

Pokud matky většinou nekojily, bylo tomu zpravidla proto, že si nedůvěřovaly: vymlouvaly se na špatné mléko, tělesnou slabost, únavu.... Renáta Tyršová uvádí ve vzpomínkách, že ji matka "nemohla" kojit, ale protože otec, spoluzakladatel Sokola Jindřich Fügner, byl proti kojné, dostávala kravské mléko od krávy vybrané speciálně pro tento účel ve vsi nedaleko Prahy.⁵⁰⁾ Kojnou měl budoucí univerzitní profesor, psychiatr Vladimír Vondráček narozený roku 1895 – i on ve svých vzpomínkách uvádí, že mít kojnou bylo tehdy v módě.⁵¹⁾ Také o patnáct let mladší Vladimír Hellmuth-Brauner, pravnuk staročeského politika Františka Braunera, byl roku 1910 svěřen kojné, po neúspěšném pokusu matky chlapečka kojit. Matka si pochvalovala, že teprve potom dítě přibývalo.⁵²⁾ Pokud měla matka TBC, nemoc poměrně rozšířenou bez ohledu na sociální prostředí, kojit nemohla, nechtěla-li ohrozit své dítě.⁵³⁾

Velmi problematické bylo kojení dětí, které se narodily matkám-dělnicím. Ty pracovaly až do samého porodu, a brzy po něm se vracely do práce, většinou dříve než za čtyři týdny. Pracovní doba byla dlouhá, hodinová polední přestávka mnoho neřešila, dvě půlhodinové přestávky na krmení kojence, které umožňovaly předpisy některých provozoven, ženy většinou nevyužívaly.⁵⁴⁾

Nájemné kojné v českých zemích "pracovaly" většinou v domě svého zaměstnavatele; pravidlem tedy byl spíše pobyt kojné v rodině, nikoli dítěte u kojné, jako tomu bylo – s výjimkou těch nejzámožnějších rodin - v případě Francie. Pro kojnou to ovšem často znamenalo odstavit a opustit vlastní dítě, aby za úplatu mohla živit dítě cizí... Není i toto doklad poněkud jiné povahy mateřské lásky v minulosti? Dodejme ještě, že hmotná bída tu nebude dostatečným vysvětlením - vždyť řada matek z dělnického prostředí kojila ve svém příbytku vedle svého dítěte i cizí. Podobně tomu bylo i v případě prážat, eventuelně brňat, což byly děti svobodných či rozvedených matek, které se narodily v pražské (resp. brněnské) porodnici a po porodu se jich jejich matky zřekly. Novorozeňata se po několika týdnech dávala cizí pěstounce, původně v Praze (v roce 1775 bylo z 268 dětí vydržovaných malostranským Vlašským špitálem u pražských kojných, které dostávaly příspěvek 30 krejcarů týdně a prádlo pro děti),⁵⁵⁾ později na venkov, především do soudních okresů Dolní Kralovice, Ledec, Vlašim, Benešov, Neveklov, Votice, Sedlčany, Tábor, Pelhřimov, Pacov, Kamenice nad. Lipou, Počátky, Dobříš, Příbram. Na péči o tyto děti dozíral místní farář, který do Prahy zároveň potvrzoval, že dítě žije. Pěstounka kojila za mírný poplatek (první rok za šest, druhý za čtyři, třetí za 3 zlaté) dí-

---

49. Jesenská, R.: Dětství. Tiskem a nákladem Pražské akciové tiskárny, Praha 1929, s. 168.

50. Tyršová, c. d., s. 52.

51. Vondráček, V.: Lékař vzpomíná. (1855 - 1920). Praha 1973, s. 17.

52. LA PNP, Vladimír Hellmuth-Brauner, Osobní pozůstalost, Deník Věry Hellmuthové.

53. Podle vzpomínek Jarmily Čapkové nemohl být z těchto důvodů kojen Josef Čapek. Výhrou však nebyla ani kojná, kterou mu opatřili, protože byla skrofulózní. Srov. Čapková, J.: Vzpomínky. Torst, Praha 1998, s. 179.

54. Englová, J.: Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století. In: Jana Macháčová, Jiří Matějček (edd.): Studie k sociálním dějinám. 1 (8), Kutná Hora, Opava, Praha 1998, s. 87. Srov. též Rozhledy 5, č. 8, květen 1896, s. 541-544.

55. Svobodný, Vlašský špitál... s. 121, s. 127.

tě spolu se svým, obě děti pak najednou i odstavila. Péče o svěřené dítě končila v jeho šesti letech, kdy pěstounka měla vrátit dítě do nalezince. Pravdivost tvrzení, že mezi kojící ženou a kojencem se vytváří silné citové pouto, by mohla potvrdit skutečnost, že v některých rodinách si svěřené dítě vzali za vlastní. Možná je však i opačná interpretace: rodině se zalíbilo mít levnou (a bezmocnou) pracovní sílu – ostatně vyskytly se i rodiny, které si kojence z nalezince braly jen kvůli penězům.⁵⁶⁾ Pokud rodina dítě vrátila, umístila ho správa nalezince v domovské obci. Dítě čekalo putování od čísla k číslu, nedbalé zacházení, zkrátka osud “šupáka” či “šupačky”.

Výběru kojné byla věnována pozornost, měla být zdravá a spolehlivá. Rodiče se mohli obrátit na některou z agentur, jež zprostředkovávaly zaměstnávání kojných. Jejich existenci dokládá oběžník pražského místodržitelství z 31. prosince 1908: imperativem byl lékařský dozor nad takovou agenturou, lékařské vyšetření kojné a vedení agendy zachycující všechny tyto ženy, včetně dne “posledního porodu a všech dřívějších porodů, průběh období kojení, místo, kde a jak zaopatřeno jest vlastní dítě, výsledek lékařského vyšetření... jakož i konečně přesnou adresu strany, které byla kojná odevzdána. »⁵⁷⁾

O tom, jak má kojná vypadat, měli lékaři vcelku přesnou představu, která se u jednotlivců lišila jen v detailech. Vilém Šel doporučoval stáří mezi šestnácti [!] a třiceti léty, měla být “mravná a bez vášni. Také budiž k tomu hleděno, aby slehla as v tomtéž čase, nebo trochu dříve, než matka. Rozdíl tento neobnášej přes dva měsíce... Při vyhledávání kojné budiž o radu tázán lékař, a budiž kojná podrobena řádnému vyšetření lékařskému.”⁵⁸⁾ Podle profesora Václava Rubešky měla být žena, vybraná za kojnou, po porodu svého druhého nebo třetího dítěte, silná, zdravá a čistotná, měla “požívati hojně tekutin, mléka, kávy, polévek, piva [!] a jídel mléčných.... Předpoklad jest, že dítě z kojné může vytáhnouti všecky možné nemoci a látky, ba i vlastnosti duševní....”⁵⁹⁾ Ne všichni lékaři se však s existencí nájemných kojných tak snadno smiřovali. Pražský dětský lékař haličského původu Adalbert Czerny (z Prahy odešel do Vratislavi, posléze do Štrasburku a Berlína) upozorňoval na možnost odcizení mezi matkou a dítětem a na neschopnost kojných působit na dítě výchovně.⁶⁰⁾ V případě, že kojnou byla svobodná matka, se objevily rovněž úvahy o neblahém mravním dopadu takového kojení na dítě... Vyskytly se i případy intimního sblížení mezi kojnou a otcem dítěte a tím i k významného narušení rodinných vztahů.⁶¹⁾

Z těchto a dalších důvodů byla kojení dítěte vlastní matkou přikládána čím dál větší důležitost. Lékaři, kteří tuto – pro nás samozřejmou péči – prosazovali, měli po ruce hned několik argumentů: kromě zdravotních důvodů i tvrzení, že kojení napomáhá vytvoření silného citového vztahu mezi matkou a dítětem. Zanedbatelný nebyl ani poukaz na nízkou kojeneckou úmrtnost ve skandinávských zemích, kde matky kojily své děti téměř všeobecně; nepovažovaly kojení za něco degradujícího či nedůstojného. Za příklad byl dáván i postoj pařížských matek, které v době

56. Pražák, České dítě, s. 18.

57. SOKA Chrudim, OÚ Chrudim, inv. č. 422, 7/1, Porodní báby, jedy, nakažlivé nemoci, 1903- 1909, kart. č. 545.

58. Šel, c. d., s. 11.

59. Ottův slovník naučný XIV, Praha 1899, s. 519.

60. Czerny, A.: Dítě a jeho výchova. Rady lékaře rodičům a vychovatelům. Praha 1923, s. 22. První, německé vydání práce vyšlo roku 1908 ve Vídni a Lipsku.

61. Brdlík, J.: Dětské lékařství v minulosti a jak jsem je prožíval. Praha 1957, s. 61.

obležení města pruským vojskem v roce 1870-71 nemohly svěžit děti kojným na venkově. Musely je kojit samy, a navzdory krajně nepříznivým podmínkám a nedostatku potravin zůstala kojenecká úmrtnost překvapivě nízká.⁶²⁾ Dostatečně výmluvná jsou i čísla, která máme k dispozici pro české země: děti živěných pouze mateřským mlékem (zda matkou, či kojnou, nevíme) zemřelo v prvním roce života 7%, děti uměle přikrmovaných 15% a děti živěných výhradně uměle 60%.⁶³⁾

Na počátku dvacátého století se do propagace mateřského mléka zapojilo i vídeňské ministerstvo vnitra – na základě jeho výnosu z 1. prosince 1906 se české místodržitelství rozhodlo “lékařstvo povzbuditi, aby pokud možno podporovalo snahu směřující ku povznesení vyživování prsem”, a vydalo v tomto smyslu 28. prosince místodržitelství oběžník určený všem okresním hejtmanům. Upozornilo v něm na brožurku Varovný hlas k lékařům, aby působili k tomu, aby matky své děti samy kojily, která – jako zvláštní otisk časopisu Das Österreichische Sanitätswesen ze září téhož roku byla v několika exemplářích k oběžníku přiložena.⁶⁴⁾ Do jaké míry byla tato chvályhodná péče místodržitelství účinná, těžko říci.

Ne pokaždé však tento “uvědomělý” postoj matky skutečně smrt dítěte odvrátil, jak dokládá jeden velmi zajímavý pramen české proveniencí z 60. let 19. století, rukopisné vzpomínky barona Salomona z Friedbergu-Mírohorského, svérázné postavy, důstojníka, malíře, vlastence, propagátora vodoléčby, abstinenta, nekuřáka, vegetariána. Jeho manželka, pocházející z prostředí drobné zakoupené šlechty, měla ke kojení odpor, současně trpěla malou sebedůvěrou. Novopečený otec použil veškeré své výmluvnosti a autority k tomu, aby manželka děti kojila, a skutečně se mu podařilo její odmítavý postoj, podporovaný tchyní, chůvou, porodní bábou i služebnou, zviklat. Navzdory tomu jejich tři první děti zemřely v útlém věku... Dětská úmrtí provázela rodinu i později – ze sedmi dětí se otcova stáří dočkaly jen dvě dcery.⁶⁵⁾

Ke snížení významu profese nájemných kojných, které předznamenal objev nezávadné umělé výživy, došlo s vypuknutím první světové války, kdy všeobecný nedostatek kvalitních potravin způsobil, že se kojení dětí vlastní matkou v Čechách výrazně rozšířilo u všech společenských vrstev. Nájemné kojení však nezmizelo docela: ještě zákon z 3. června 1924 zakázal kojení cizího na úkor vlastního dítěte: matka žijícího dítěte mladšího čtyř měsíců nesměla být přijata za kojnou a nesměla přijmout místo kojné, pokud jí nebyla dána možnost kojit i vlastní dítě.⁶⁶⁾

Závazná doba kojení se postupně zkracovala: pokud raněnovověké dítě bývalo kojeno až dva roky, česká medicína posledních let devatenáctého století doporučovala kojit do devátého měsíce věku, přičemž od šestého měsíce se dítě mělo k odstavení zvolna připravovat. Mléko mateřské bylo postupně nahrazováno osla-

---

62. Bayerová, c. d., s. 508-509; Šel, c. d., s. 11. Německý historik Arthur E. Imhof upozornil na velké rozdíly v kojenecké úmrtnosti v německých zemích v 19. století, a to jak na rozdíly mezi jednotlivými regiony, tak mezi jednotlivými sociálními vrstvami. Paradoxně nejméně kojenců umíralo v nejchudších rodinách, kde materiální podmínky nedovolovaly jinou kojeneckou výživu než mléko vlastní matky. Dle Horská, P. a kol.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách*, s. 360 an. Jedná se zřejmě o Imhofovu práci z roku 1977 *Historische Sozialwissenschaft*.

63. Dvořák, c. d., s. 167.

64. SOKA Chrudim, OÚ Chrudim, inv. č. 422, 7/1, Porodní báby, jedy, nakažlivé nemoci, 1903- 1909, kart. č. 545.

65. LA PNP, Salomon z Friedbergu, Paměti, rkp., fol. 1044, 1106, 1119.

66. Československá vlastivěda. Díl 2, Člověk. Praha, Sfinx, B. Janda 1933, s. 594.

zeným ředěným mlékem kravským a řídkou obilninovou kaší. V oblibě byla i panádrová polévka,⁶⁷⁾ tedy ve vodě rozvařeně bílé pečivo s přídatkem mléka a vajec. Pro umělou výživu sloužily různé pící nádoby - kojenecké lahvičky jsou ve výrobních programech evropských hutí doloženy od sedmnáctého století. Kostěné nebo slonovinové savičky známe až od poloviny devatenáctého století, gumový dudlík se z USA rozšířil v Evropě po roce 1870.⁶⁸⁾

Odstavení představovalo vždy nebezpečí, neboť ohrožovalo dítě zaživacími potížemi, které nezdědka končily úmrtím. Lékaři jej doporučovali provést v chladných dnech, kdy se kravské mléko tak rychle nekazí. Originální způsob odstavení zveřejnil v roce 1816 německý lékař, dvorní rada ve Fuldě Conrad Anton Zwierlein v díle *Die Ziege als beste und wohlfeiste Säugeamme empfohlen von einem erfahrenen Arzte.*⁶⁹⁾ Doporučil přiklání kojence přímo pod kozu – zbývá jen doufat, že se tak dělo při zachování alespoň základních hygienických opatření. Vzhledem k tomu, co dnes víme o složení koziho mléka, nebyl to tak špatný nápad. Navazoval ostatně na středoevropskou lidovou zkušenost – dnes už pozapomenuté lidové úsloví “dostat kozu” označovalo akt odstavení kojence. Zdá se, že koza v roli kojné dosáhla jisté obliby, neboť se o blahodárném vlivu jejího mléka na nemluvně pochvalně zmiňuje i nesporně velmi *osvícená* Anna Bayerová.⁷⁰⁾

Kozu si však domů nemohl přivést každý, a tak velké zlepšení a pomoc matkám představovaly tzv. mléčné kuchyně, vznikající při dětských poradnách a nabízející matkám vhodným způsobem upravené mléko – kravské, ředěné převařenou vodou a mírně oslazené. .. První takovou poradnu otevřel roku 1892 porodník Pierre Budin v pařížském Hopital de la Charité.⁷¹⁾ Proslulá švýcarská firma Nestlé vznikla zhruba o třicet let dříve, vyráběla dětské zdravotnické potřeby, obilninové mléčné kaše, pak i kondenzované mléko a čokoládu. Roku 1895 byla objevena sterilizace mléka a továrna v Grenoblu začala jako první připravovat zdravotně nezávadné kojenecké směsi, nejprve pouze mléčné, pak i obilninové. Ostatně sterilizované mléko si mohly doma vyrábět i české matky poté, kdy se v zemi rozšířil tzv. Soxhletův přístroj, umožňující výrobu “humanizovaného” mléka - kravského mléka, jehož složení bylo co do obsahu tuku, cukru, minerálních látek a bílkovin přizpůsobeno mléku mateřskému. Brzy bylo možné zakoupit takové mléko i v obchodech, v 150 – 250 gramovém balení, podle stáří dítěte.⁷²⁾

67. Šel, V.: *Nemoci*, s. 12. *Ottův slovník naučný*, 14, Praha 1899. heslo *Kojenec*, s. 518. SOA Třeboň, Pracoviště Český Krumlov, Rodový archiv Schwarzenbergů, fasc. 539, dle Mrázek, Š.: *Výchova a cestování...*, s. 19.

68. *Vše pro dítě*; ze sbírek Uměleckoprůmyslového muzea v Praze. Katalog výstavy UPM v Praze, prosinec 1994 až únor 1995, s. 21.

69. *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, 5. München, Berlin 1962, s. 1056.

70. Bayerová, Žena lékařkou. s. 516. “Kozí” péči dokládá rovněž mravoučný spisek německého pedagoga Christiana Gotthilfa Salzmannna (1744-1811) *Račinka, aneb poukázání k nerozumnému vychování dětí*, Hradec Králové, 1824, 2. vydání Praha 1875. V jedné z povídek matka, zklamána službou syfilitické kojné, si zošklivila všechny kojné do té míry, “že při druhém porodě opět svého dítěte kojiti nemohouc, raději mu koupila kozu, jejímž mlékem je odchovala. ... v nynějším nemravném světě jest vždy bezpečněji, dáme-li dítě kozou kojiti než kojnou služkou.” *Ráčinka, čili Zrcadlo rozumného dítěte vychovávání*. Podle Salzmannovy “Račinky” vzdělal K. Vorovka. Fr. A. Urbánek, Praha 1875, s. 69- 71.

71. Brdlík, *Dětské lékařství*, s. 153-154.

72. Vacková, V.: *Péče o dítě v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*. Diplomová práce. Historický ústav Jihočeské univerzity, České Budějovice 1999, s. 46. *Teyssler, Kotyška: Technický slovník naučný*. Ilustrovaná encyklopedie věd a techniky 12, Praha 1932, s. 794.

V Čechách propagoval "mléčné kuchyně" královéhradecký lékař a člen městské rady Leopold Batěk, autor spisku *Ochrana kojenců - důležitý úkol měst*, který vydal roku 1909. O rok později vznikl z jeho iniciativy v Hradci Králové nákladem 17 000 korun "ústav pro výrobu dětského mléka", připravující mléčné směsi vhodné pro kojence a malé děti. V budově této mlékárny se nacházela přípravná, čistírna, laboratoř a skladiště. Mléko dodával velkostatek hraběte Harracha ve Stěžerách. Každou sobotu otevíral bezplatně L. Batěk v mlékárně dětskou poradnu.⁷³⁾ Rozšíření nezávadné umělé výživy (spolu s ní se začala užívat i speciální kojenecká váha) zachránilo život tisícům kojenců a současně vedlo ke snížení zájmu o nájemné kojné.

Přelom devatenáctého a dvacátého století neznamenal zvrát pouze v kojenecké výživě, ale v péči o kojence a batole vůbec. Celoevropské reformní úsilí, jež si vytklo za cíl likvidaci kojenecké a dětské úmrtnosti, vyšlo z prostředí lékařů. Přibývalo naučných spisů - zvláště důkladná byla česká verze práce Žena lékařkou, kterou napsala švýcarská lékařka Anna Dückelmannová-Fischerová a pro české čtenáře ji na počátku 20. století přeložila a upravila již zmíněná Anna Bayerová. Obohatila ji příklady ze své vlastní praxe - stěžovala si na nevědomost a omezenost matek, na stále nevalnou kvalifikaci porodních babiček.⁷⁴⁾

Přes přibývajících dostupných a dobře míněných rad setrvaly rodiny u škodlivých, nicméně staletými utužených návyků a pověr, u "osudných zvyků a předsudků."⁷⁵⁾ Křiklounům byl mezi jídlem dáván cumel, uzel z kusu hadříku, uvnitř kterého byla buď kaše, vařený rozmačkaný brambor nebo chlebová střídka. Pomůcka působila nesporně odpudivě, nicméně protesty lékařů, že cumly "způsobují dětem houby v ústech",⁷⁶⁾ nebyly zpravidla vyslyšeny. Někdy byl cumel máčen do rostlinných odvarů, u nichž se předpokládaly hypnotické účinky. Ještě na počátku dvacátého století se dětem vařil odvar z makovic, aby dobře spaly.

Novorozeňata, která přišla na svět v českých okresech počátkem 90. let minulého století, se od dětí narozených o sto let později příliš nelišila: průměrná váha chlapců byla 3 302 gramů, měřili 49,8 cm. O něco drobnější bývala děvčátka s průměrnou váhou 3 151 g a mírou 48,9 cm. V německých okresech byli naopak menší novorozenci rodu mužského – vážili průměrně 2 866,5 g, zatímco děvčata 3 030,0 g. Nadprůměrné váhy dosahovaly děti narozené v prosinci až březnu, v srpnu a září – počaté tedy v příjemných jarních měsících, resp. v klidném období prosince a ledna. Podobně tomu bylo i v jiných zemích s podobnými klimatickými poměry.⁷⁷⁾ Bylo-li dítě shledáno "slabým", dostávalo arsenové sloučeniny v pilulkách. Oblíbeným "posilujícím prostředkem" pro děti byl alkohol. Dávalo se jim pít vícestupňové, většinou černé, pivo a železité víno. Vzhledem k tomu, že naši předkové vyznávali zásadu tlusté dítě = zdravé dítě, bylo za "slabé" považováno každé dítě s normální váhou.⁷⁸⁾ Příčinou baculatosti, které si u českých dětí ve srovnání s jejich francouzskými vrstevníky všímaly některé ženské časopisy,⁷⁹⁾ nutno přičítat jednak české

73. Batěk, L.: O veř. zdravotnictví v Hradci Králové v míru i ve válce. Hradec Králové, b. d. (1915), s. 11; Brdlík, c. d., s. 154.

74. Srov. pozn. č. 14.

75. Dvořák, c. d., s. 165.

76. Šel, c. d., s. 12.

77. Čs. vlastivěda, s. 213-214.

78. Vondráček, Lékař vzpomíná, s. 1-2.

kuchyni, jednak skutečnosti, že většina dětí byla do jídla nucena, při nechutenství se jim dával rybí tuk. Občas se sáhlo po sklence malaga či lžičce pálenky... Rodiče omlouvá jejich snaha zachovat dítě při zdraví a životě. Ne vždy se to podařilo...

Přelom druhého a třetího tisíciletí přinesl potvrzení tendencí, patrných v nejvyšších západoevropských státech již v posledních desetiletích 20. století: "století dítěte" definitivně skončilo. Vyspělá postindustriální společnost stárne, demografové hovoří o krizi rodiny a obecném poklesu plodnosti: porodů je stále méně a méně, dětí narozených v klasické rodině ubývá, přibývá těch, které se rodí svobodným matkám. Přibývá jedináčků. Průměrný věk prvorodiček se zvyšuje. Přibývá žen, které vědomě na mateřství rezignují. Co vedlo k těmto změnám? Jaká je hodnota dítěte pro rodinu a rodiny pro dítě? Je tato tendence setrvalá, nebo se jedná o přechodný jev? Udrží se klasická rodina v budoucnosti? Na tyto otázky hledají odpověď všechny sociální vědy - zatím marně. Sama historie na ně pochopitelně neumí odpovědět. Může však napomoci při hledání odpovědi tím, že dokáže přesně vysvětlit, jak se proměňovaly vztahy k dítěti v dávné i poměrně nedávné minulosti a jaké širší společenské souvislosti vedly k těmto změnám.

Resumé

Depuis 1960, quand Philippe Ariès publie *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, les recherches concernant le passé des enfants et celui de l'enfance sont devenues très nombreuses en Europe occidentale; elles ont déjà apporté pas mal de fruits.

Le fait même invite à commencer les recherches compatibles dans notre milieu, où les archives et les bibliothèques offrent bien des sources (encyclopédies, récits pédagogiques et médicaux, textes juridiques, mémoires, correspondances, revues, journaux...) inspirant à couvrir ces pages toujours plutôt vierges.

Le texte présent ne s'efforce qu'à devenir une modeste introduction aux études futures et nécessaires, en offrant les pistes de la recherche et en suivant l'histoire de l'enfance la plus tendre au cours du 19e siècle.